

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 49 (1963)

Artikel: La tradiziun de nos usits populars
Autor: Cadalbert, Sep Fidel / Maissen, A. / Vasella, Oscar
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881579>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 22.11.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

LA TRADIZIUN DE NOS USITS
POPULARS

SUR SEP FIDEL CADALBERT, RUEUN

LA TRADIZIUN DE NOS USITS POPULARS

Introduciu ed ediu da A. Maissen

Questa lavur scretta a siu temps da Sur *Sep Fidel Cadalbert*, ei vegnida surdada al redactur digl Ischi da mistral *Giusep Demont*, copia ord in dils volums de manuscrets digl autur. Pér suenter che la composiziun ei stada procurada dalla stampa, eis ei stau pusseivel a nus de dar in'egliada els *Folios* de manuscrets de Sur *Sep Fidel Cadalbert* entras la beinvuglientscha de rev. Sur *Gion Cadalbert*, spiritual el spital de Sontga Clau a Glion. Nus engraziein era en quest liug per la lubientscha de publicaziun.

Legend la preziosa lavur de Sur *Cadalbert* astgein nus buca emblidar che sias stentas per il manteniment de nos beins culturals, cunzun dils usits de baselgia, van anavos plirs decennis. Ina versiun de questa lavur ei stada preparada per in referat tenius il zercladur 1952 el *Capetel della Cadi*, reunius a Danis. In' autra versiun para d'exister en lungatg tudestg. Igl ei a nus buca dil tut clar, sin tgei manuscret *Demont* ei sebasaus en sia copiatura.

Nus essan sespruai de preparar la presenta lavur en duas parts per la stampa senza tangar enzanua il cuntegn, serestrenschend sin retucs necessaris, als quals era igl autur fuss sesuttamess per ina eventuala publicaziun. Las indicaziuns bibliograficas ein vegnidas amplificadas e combinadas cun in apparat critic. Enstagl dellas tschun lavurs sur dil cult paganil da *Christianus Caminada* vein nus preferiu de citar tenor la recenta ediziun che reunescha tuts quels studis: *Caminada, Die verzauberten Täler. Kulte und Bräuche im alten Rätien, Olten 1961.*

*

La moda e maniera d'exponer la materia entras Sur *Sep Fidel Cadalbert* lai percorscher intensiva lectura ed enconuschientscha della litteratura referenta ed extendi studis pareglionts, historicis e folcloristics. Mo surtut ei remarcabels il spért elevau de Sur *Cadalbert*, siu anim grond che serevelescha tras igl entir tractat, sia veneraziun ed aulta valetaziun della tradiziun insumma, en special dellas tradiziuns della baselgia. Sia atgna experienza ed observaziun minuziusa da pign ensi ein las empremas fontaunas dallas qualas el retscheiva traso impuls.

Nies temps vegn cun bia e piarda bia. Quei fatg era beinenconuschents a *Cadalbert*. E che nies temps va ordvart spert vinavon, che il mund rocla e betta e tschaffa cun ried, tut quei saveva el. Nus

astgein pia buca giudicar sias expectoraziuns culla lupa gronda e rigurusa dil di present. Gliez sfalsificass il ver senn della lavur. Per-tegei enqual detagl della tradiziun da lezzas uras sin via dell'embli-donza, ei oz svanius, forsa era per motivs stringents. En principi vegn Sur Cadalbert adina a salvar raschun. Questa moda ferventa de plidar e perschuer, d'era setener vid usits quasi svani, muossa siu panzar, siu cordoli, savend che mo l'unitad, l'entira complexitad digl usit e della tradiziun, digl usit total, sappi la finala impedir la sva-nida totala.

Cadalbert defenda sc'in liun, senza compromiss, la tradiziun. La devisa impurtonta e pliras gadas punctuada en questa lavur, miti-ghescha ina pareta extrema davart igl autur, includa ils svaris della cuorsa dil mund e la mideivladad e vanadad dil trafficar e pater-tgar human. El pladescha surtut per in'aulta etica, in cuntegn sublim egl usit de baselgia. La devisa, tenor la quala ins astga mai dar vi e schar svanir ina valur tradizionala senza ch'ella vegni remplaz-zada en moda naturala entras enzatgei de medema purtada, daventa per el maxima. Vegn quella devisa respectada, suandada? Va buca in toc de nies esser a frusta entras indifferentad? —

*

Igl ei buca cheu il liug d'appreriar dignamein la lavur litteraria de *Sep Fidel Cadalbert*. Nus lein mo menzionar ch'el seigi sefatgs valer e meriteivels, sper ses studis historics e folcloristics, era sco publicist en lungatg tudestg e romontsch, surtut denton sco poet e scribent romontsch.

Nus savein buca far cunmeins che de schar suandar cheu in'ap-preziaziun de Sur Giusep Fidel Cadalbert davart in'autoridad com-petenta en historiografia. Siu venerau professor all'Universitad de Friburg, dr. *Oscar Vasella*, scriva il suandont ella *Revista d'histo-ria ecclesiastica svizzer*a digl onn 1957.*

* Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte, Band 51, 1957.

SPIRITUAL GIUSEP FIDEL CADALBERT

1908—1957

Da prof. dr. Oscar Vasella, Friburg

A Cuera ei spartius da nus ils 3 de settember 1957 *Rev. Sur Giusep Fidel Cadalbert* de Rueun, vitg ella Surselva grischuna. Daco seregurdein nus ded el cheu en quest liug? Dado ils confins dil Grischun fuva Cadalbert bein strusch enconuschents a fetg biars. El veva era buca ediu ovras historicas pli grondas, fuva denton in fideivel amitg della *Revista d'istoria ecclesiastica svizzera*; sia sort ei stada dira, buca usitada: strusch passau ils 20 onns de sia veta che Cadalbert vegn surprius d'ina malsogna che tschessa buca pli da sia persuna.

Suenter ses studis gimnasials a Mustér ed a Sviz contonscha Cadalbert nunditgont la malsogna, sia emprema finamira; 1933 vegn el consacraus spiritual. Sia activitad spirituala accumpogna el en spitals e sanatoris sco trostegiader e consolader dils malsaus, el che stueva sentir pir ch'enzatgi, quasi nuninterruttamein la peisa, gie fetg savens la malignadad de sia malsogna. El resta ad interim treis onns sco spiritual a Tavau ed a Cuera, mo gia 1936 s'enscriva el per il semester d'unviern all'Universitad de Friburg per il studi historic. Sis semesters ein stai concedi ad el. La carezia per la historia, cunzun per la historia ecclesiastica grischuna piarda el mai pli. Per téma de dissertaziun elegia el la *Historia della missiun dils caputschins el Grischun*, lavur che duei cumpigliar ils decennis decisivs dil 17avel tschentaner. Sur Cadalbert entscheiva sias retschercas cun ina premura remarcabla; ellas entruidan el denter auter per liung temps era a Ruma. Adina e dapertut eis el staus penetraus d'in ver regl de scrutader. Sia mira era buca mo dirigida enviers la constataziun rigurusa de fatgs secs e schetgs. Quei che moveva el surturt era l'explicaziun ed interpretaziun dils fatgs spirtal-religijs che la vasta lavur dils caputschins era stada stgisa de modificar la libra republica grischuna. Deplorablamein han la finala sias forzas disgiu ed impediud de dar fuorma scientifica a siu material rimnau dapi onns. Mo las enconuschientschas ch'el veva giu acquistau intuitivamein cun agid de siu studi dellas fontaunas, ei tonaton buca ius completamein a piarder. Cadalbert ha silsuenter fatg diever de mintga caschun, cunzun della pressa, s'occupond adina puspei cun damondas controversas historicas, cun rectificar opiniuns sbagliadas; el fuva era

dapertut prompts d'apprèziar en duida moda quei e tschei eveniment historic succediu.

Da tala occupaziun sco era da vivs discuors spirtals cun amitgs e miedis seresultavan per el beinenqual plascher e cuntentientscha interna. El era de spért bien e critic, precauts e ponderonts en siu giudicar, penetraus d'ina profunda carezia per la tradiziun e per sia patria.

De preschientscha plitost discreta, sempels e senza curdar en egl cun siu exteriur, survegneva sia fatscha beinduras splendor ed expressiun viva, legra, magari maliziusa. Era en sias uras las pli grevas d'empruament ha el manteni in remarcabel equiliber intern de si' olma, che haveva sia ragisch en ina ferma cardientscha. Humor e fideivladad vevan impregnau siu esser. Cura che nus vein casualmein giu caschun de visitar el enzacontas jamnas avon ch'el mieri, er'el in grev malsaun, e tuttavia conscients de sia nunhabladad de luvrar. In surrir mitigau e supprimiu surtrai aunc ina gada sia fatscha. Mo el enconuscheva mo pli in sulet giavisch: de saver murir ton pli spert. La mort satiua el bein preparaus, sesurdaus alla veglia dil scaffider. Sia veta plein sufrientscha era alla fin, sia veta nova veva priu l'entschatta.

LA TRADIZIUN DE NOS USITS POPULARS

STUDI DA SUR SEP FIDEL CADALBERT 1908—1957

I

La profunda enconuschientscha dell'olma dil pievel sco quella semanifestescha en siu lungatg, sia historia, siu art, sco era en ses usits e sias isonzas, sia poesia en detgas e praulas, in summa en sia entira tradiziun populara, porscha in maletg de nundispi-teivla valur per il svilup spirtal d'in pievel. Ignorar ni schizun rufidar talas enconuschientschas folcloristicas stuess haver de-testablas consequenzas per l'entira veta intellectuala d'in pievel.

La damonda tgei e co far per s'adattar allas atgnadads, al character, sentir e patertgar, in summa alla cultura dils pievels, e tonaton propagar cun success la ductrina cristiana, ha da tuts temps fatschentau ils missionaris. Il sentiment religius d'in pievel semanifestescha oravontut en siu cult, el ritus e las fuormas de quel. Nus havein aunc oz fastitgs dil sentiment religius dils vegls Rets, derivonts gia dal temps avon Cristus. Monsignor uestg Caminada ha descret en plirs studis, compari els rapports annuals della Societad historic-antiquara dil Grischun, annadas 1930, 1933, 1935, 1937 e 1938,¹ tgei cult e tgei veneraziun nos antenats pagauns attribuevan all'aua, al fiug, a certa crappa, a certas plontas ed jarvas, tgei muntada, tgei profezias e significaziuns els deducevan da certas constellaziuns per nies egl purmein casualas, seigi el reginavel vegetativ ni schizun mineral della natira. El ha fatg menziun della rolla impurtonta che la dieua della fritgeivladad giugava per ils pagauns enteifer quels elements. Buca mo el ravugl de stgirs uauls e vallatschas, era sil funs, sin praus e pradas, vias e sendas, gie perfin en casa e nuegl, da di e da notg, entupav'ins divinitads e demunis, spérts e nauschasperts per honorar ni calmar quels als quals ins fageva unfrendas, arranschava pasts e tschaveras, fiastas, tils e processions.

1 Las lavurs indicadas survart ein comparidas ensemen cul studi cultural sur la canzun de sontga Margriata en in cudisch: *Caminada, Die verzauberten Täler. Kulte und Bräuche im alten Rätien*. Olten 1961.

Nus astgein buca emblidar, era nos perdavons pagauns havevan ina certa cultura e tradiziun religiusa, schegie ch'ei muncava aunc ad els il pli sublim, la glisch digl evangeli. Ton pli eis ei capeivel che cunzun ils emprems missionaris de nossa cara patria, mo era lur successurs, havevan duront tschenteners de s'occupar cun la damonda: reussescha ei a nus de gudignar quei pievel cun dismetter sias fiastas, scumandar ses tils sacral, cun dismetter radicalmein ses usits, beffegiar sias superstiziuns e cardientschas blauas? Eis ei prudent de combatter ed extirpar senza schanetg e basegns veglias tradiziuns ed isonzas, che ligian e ferman il pievel schi hanadamein vid siu tschespet artau, vid la patria ed il sulom artau. Quei havess leventau ed endridau generala e stinada resistenza. Nos missionaris han anzi fixau lur egliada viers Ruma, fagend stem della tactica e practica della Baselgia, la prudenta mumma dils pievels.

Gia ils apostels han ponderau e patertgau: co vulein nus proceder per gudignar il pievel per igl Evangeli? — S. Paul fageva duront ch'el fuva ad Athen attentamein stem dils usits populars derivonts dalla ductrina dils filosofs grecs, ferton che s. Pieder da sia vart ha tschercau de gudignar il pievel d'Israel cun sorprendere e mantener la lescha rituala de Moses. Igl empren concil de Jerusalem ha lu giu de sefatschentar cun quella questiun.

La medema prudientscha che deriva dal respect dil pievel, da sia tradiziun e cultura, ha animau dalla bial'entschatta la Baselgia de mantener ton sco pusseivel fuormas e fiastas e ritus dil paganissem, mo ella ha dau a quei cult in auter senn e cuntegn cun cristianisar el. Ferton ch'il cult paganil entruidava la glieud pli e pli alla veta naturala, ha il cristianissem encuriu ded alzar spért ed olma ed entruidar el ella veta surnaturala.

Il prudent proceder della Baselgia visavi al cult paganil dil sulegl e dil fiug savein nus constatar vid certas de nossas fiastas cristianas ded uss. Enstagl dil «Dies natalis solis invicti», celebrin nus nies Nadal, il «Dies natalis Christi», che vegn numnaus «Sol justitiae»².

2 Ins paregli il Mandat de cureisma de Monsignur uestg Caminada per igl onn 1952. — Christianus Caminada tralascava neginas caschuns, era buca en ses mandats de cureisma, de punctuar l'impurtonza dils usits populars, della tradiziun populara de baselgia.

Percurschend viers la fin de schaner ed entschatta de fevrer ch'il sulegl va cun ried ad ault, festivavan ils pagauns lur «Lupercalias», vul dir certas fiastas de purgaziun e fritgeivladad, las qualas ein vegnidas remplazzadas dallas duas fiastas ecclesiasticas: la «Conversiun de s. Paul» e «Nossadunna de candelas», cun siu motiv: «Lumen ad revelationem gentium».

Alla fin de zercladur, cura ch'il sulegl sevolva e retuorna da sia altezia, deva ei puspei festivitats. La Baselia ha fixau sin quels dis la fiasta de Sogn Gion stad: «Illum oportet crescere, me autem minui» . . .³

El decuors dil 4. e 5. tschentaner han bein plirs concils particulars della Baselia anflau per indicau de stipular ordras per dismetter certs usits paganils che savevan buca vegnir tolerai el senn dil cristianissem, p. ex. ils Concils de Cartago e d'Arles, essend che certs usits paganils vegnevan dapi Constantin il grond buca tolerai pli. Era s. Hieronymus e s. Augustin ein sesenti obligai de menar il medem combat. S. Hieronymus slauda e turzegia ils pagauns e heretics che creigien che scadina caussa hagi in'olma — omnia putant animantia. Augustinus manegia che tgi che hagi zanua sper casa plontas ni altars si per ils quals ins fetschi vuts ni unfrendas, sefetschi culponts de sacrilegis.⁴ Ch'ei mondi fetg vess d'extirpar radicalmein tuts usits paganils, ha la Baselia prest experimentau.

Papa Gregor il grond ha giu tarmess anno 597 paders benedictins en Britannia per missionar quei pievel e lu fatg de saver a quels de disfar en quella tiara ils tempels dils idols sco era tuttas enzennas dil paganissem. Strusch ein ils commissionai stai daven, ei il papa staus surprius d'in malruaus, ponderond madiramein las consequenzas de siu camond, ed ha immediat tarmess suenter in currier cun l'ordra, che la pastoraziun duei prender dueivel risguard dellas relaziuns dil liug e dil temps. Ils tempels els quals il pievel pagaun sesenti de casa, dueien buca vegnir destrui, anzi, dueigien ins schar cumbien, sinaquei ch'il pievel fetschi buca memia vess de bandunar ils idols ed adorar il ver Diu. Els medems tempels duei ins ereger altars e conservar en quels reliquias dils sogns e dils marters. Era las unfrendas d'animals cun caschun de grondas festivitats astgien

3 Pareglia Jo. 3. 10 — *Caminada*, Feuerkult in Rätien, p. 20.

4 *Hieronymus*, Lib. I, Comm. in cap. 8 — *Augustinus*, De tempore, Sermo CCXXI.

vegnir toleradas. Denton duein ins combinar quellas cun pasts religius ni culla dedicaziun baselgia. Quels dis sappi vegnir restiau tschaveras cun cult religius sco per engraziament per la reha raccolta. Quell'ordra vegn aunc ussa considerata per in exempel co prender dueivel risguard dellas relaziuns dil temps e della tiara.

Quei remarcabel edict papal fa endamen nos vegls usits de perdanonza e de ventschidas, cumbein ch'il plaid perdanonza cumpeglia ozildi ina part ualti mundana, culinara, ferton ch'el fa claramein endamen che la fiasta dil temps pagaun cun sias unfrendas e tschaveras ei vegnida cristianisada e midada en ina fiasta de perduns. Aunc oz eis ei ualti usitau ch'ils hosps pelegrinai neutier ord autras pleivs vegnan suenter il solemn survetsch divin envidai a gentar, denton per ordinari mo quels ch'han priu part della processiuon festiva. En quei senn semanifestescha aunc adina la «Agapa» dils emprems cristifideivels ed il cunfar dils diacons per envidar a meisa, plazzar e survir la gliעד.

En quei usit, mo era en las processiuons dellas Rogaziuns, fatgas dad in liug a l'auter, sefan valer vegls vicendeivels ligioms de parentella, ils quals tonschan magari d'ina vischnaunca a l'autra e gidan a preservar dagl extrem collectivissem modern, il spért della fuola.

En Rezia

La veglia tactica della Baselgia en general ha era pegliau ragischs en nossa Rezia. La Lex Remedii, edida ca. 803 dat perdetga dils grevs combats che regevan aunc da quei temps, encunter de tuttas sorts usits paganils en Rezia. Uestg Remigi smanatscha cun grevs castitgs encunter quels che dishonoravan la religiun e profanavan la dumengia, aduravan ils idols, fagevan unfrendas a quels, mettevan ora il vor e clamavan neutier spérts nuscheivels etc.

Quei ha denton buca neziau dil tut, ei ha aunc duvrau ina s. Margriata. La veglia tradiziun della fritgeivladad ellas alps per exempel, ha nuota seschau scungirar dalla Lex Remedii. Ella «Canzun de s. Margriata» obtegn quella dieua vinavon e nunschenadamein siu tribut. Mo ella bratta — probabel dal

temps d'uestg Rumetg — siu num cun il num d'ina sontga, il qual ha lu dau ad ella in cert colorit e nimbus cristian. Denton tut siu cunfar e demanar resta vinavon paganils. Quei ei bein la raschun principala, che la veglia canzun ha neu e neu stuiu secuntentar cul suttetg en nossas casas purilas ed ha mai astgau passar sur la sava della porta baselgia.⁵

El decuors dil temps han ins era en Rezia capiu meglier e meglier de trer a nez per la pastoraziun la veglia tradiziun populara, ils vegls beins culturalis, usits s'ignivai profundamein ell'olma dil pievel. Ins ei sefamiliarisau culla prudenta tactica della Baselgia, introducida cul decret de Papa Gregor il grond. Senn, patratg e capientscha per la religiun fuvan dai. Ins ha baghiau ton sco pusseivel sin quei fundament cun s'adattar a fuormas gia dadas. Igl ei bein buca reussiu d'extirpar il cult paganil d'in di a l'auter ed introducir il cult cristian tuttenina, e buca dapertut ei il brat gartegiaus tuttina bein.

Alla fin della raccolta, duront las seras e las notgs della fin de november e dell'entschatta de december — aschia vegneva cartiu — vegni in stradau de tuttas sorts striegn, tils e barlots de nauschasperts e demunis. Ins sespruava de calmar quella genira de spèrts cun sacrificis ed unfrendas. Quei cult paganil che s. Pirmin, fundatur della claustra de Faveras, numna en siu «Scarapsus cultura diaboli», haveva ei num de dismetter⁶. Ins ha pilver anflau in equivalent psicologicamein fetg adattau per quei intent egl usit de far Sontgaclau. Buca che quei usit fuss gartiaus dapertut dil meglier. Ella Crestomazia de C. Decurtins ha el anflau ina plascheivla descripziun.⁷ Tscheu e leu gioga Sontgaclau denton ina rolla meins ideala, inferiura. En certs loghens vegn perfin igl asen cun in stravagant bransinam, ruiidas e zambagls tochen en stiva.

Quella moda de far Sontgaclau fa endamen il cult paganil della vegetaziun e de nauschasperts, mo era la tentativa pli u meins reussida de cristianisar quei usit. Prudent fuss ei tuttina buc de dismetter quei usit per posta dil tef paganil e de certs excess. Ins riscass sil pli ch'il colorit cristian svaness e l'urdadira pagauna restass.

5 *Christianus Caminada*, Das Rätoromanische St. Margaretha-Lied, Volkskundliche Studie, Bd. XXXVI, Heft 4, Basel 1938.

6 *Gall Jecker*, Heimat des Hl. Pirmin Münster 1927.

7 *Caspar Decurtins*, Crestomazia retoromontscha II, 215.

In auter usit cristianisau, ch'ei gartiaus meglier, ein las processions de s. Marc, dil firau las auras, e dellas Rogaziuns. Quellas han giu de remplazzar anteriurs tils paganils de primavera tras funs e cultiras per segirar in bien prosperar della semenza.⁸ Ella Crestomazia retoromontscha stat ei scret: «Per s. Marc van quels de Sutsassiala cun processiu a Schlans.⁹ Pli da vegl sedavan ils buobs sin tal di, enqual gadas era ils umens. Pli fetg ch'ei sedavan e ton megliers fuva igl onn, cartevan biars. Als buobs, che mavan igl εμπrem onn en processiu da s. Marc, vegneva ei detg ch'ei stoppien bitschar la veglia ne litgar spema dil vegl, che seigi a Schlans sut in crap». Cardientschas blauas din: Sch'ils de Danis ein ils emprems si Schlans da s. Marc, dat ei bia prema. Sch'ils de Breil ni quels de Sumvitg ein ils emprems, dat ei bia salin.¹⁰

Quellas sco era las autras processions manifesteschan la fin e mira della Baselia de remplazzar il vegl cult sacral paganil della vegetaziun cun processions cristianas, cun benedicziuns e sacramentalias. Beinduras demonstreschan ellas era l'antieriura appartenenza de diversas pleivs ad ina pleiv centrala. Ei vegn era pretendiu che l'usitada battaglia dils buobs seigi stada la cuolpa che Cuera hagi avon onns scumandau beinenqual tala processiu.¹¹

Havess quei scammond propi stuiu esser? Ins sefigureschi la situaziun dada! Duront ch'ils buobs per munconza de plaz en baselia secattan leuora en santeri ell'umbriva dil clutger, nua ch'els han onn per onn il sbuserau discletg de vegnir en carplina, uran el pign e stretg sanctuari ils carschi en tutta perinadad, implorond la benedicziun dil Segner sur ers e praus, casa e nualè.

Mintga pleiv formescha sia atgna processiu cun agen cafanun ni s. crusch alla testa. Per beinvegni e comiau salidan ils cafanuns dellas pleivs vischinas in ed in il cafanun della pleiv hospitonta. In vegl proverbi di ch'ils sogns patrums de mintga pleiv salidien ed embratschien in l'auter per enzenna de sontga

8 *Christianus Caminada*, Steinkult in Rätien, Chur 1935, p. 14—17.

9 *Caspar Decurtins*, Crestomazia retoromontscha XII, 688.

10 *Caspar Decurtins*, Crestomazia retoromontscha II, 628 nr. 82 e 83; II, 167 nr. 47.

11 *Notker Curti*, Volksbrauch und Volksfrömmigkeit im katholischen Kirchenjahr, Basel 1947, p. 66.

pasch e carezia enteifer las pleivs, ina veramein commuentonta expressiun dil spért familiar, sco quel duei reger d'in liug a l'auter.¹²

Cun tgei prudenta e migeivla maniera la Baselgia ei vegnida meistra dil cult paganil dil fiug dat igl usit de fierer schibas eclatanta perdetga. D'origin muntan las schibas unfrendas al suleagl — pli tard unfrendas agl idol Amor.¹³

En ina canzun della «Consolaziun dell'olma devoziusa», stampada per l'emprema gada 1690, vegn menzionau che gia avon l'erecziun della caplutta 1663/64 en honur de Nossadunna sil crest d'Acladira sclarevi sia glisch:

Maria clar eis tarlishar
A Tront sin Acladira, ave Maria.
Sco biars han viu quei liuc sclariu
De di, de noig a sira, ave Maria,
Regina dil parvis, o Maria della glisch.

Co la Baselgia ei semess' all'ovra, raquenta clar ed entelgeivlamein la secunda strofa de questa canzun:

Cau en quei liuc fievan fiuc
Frint shibas ent il sheiver, ave Maria.
Quei has midau sanctificau
Per nos riugs cau receiver, ave Maria,
Regina dil parvis, o Maria della glisch.¹⁴

Ei croda en egl che la Baselgia ha tolerau aschi ditg beinvulentamein igl usit pagaun de fierer schibas. A Trun pia tochen il temps della Contrareforma ed en sia proxima vischinonza de Danis flurescha quei usit aunc oz.¹⁵ La veglia practica e tactica della Baselgia secomprovada duront tons tschentaners, munta en verdad in apprezabel muossavia el diever hodiern dils usits populars.

12 *Christianus Caminada*, *Unsere Friedhöfe*, Zürich 1918, p. 116.

13 *Gian Caduff*, *Die Knabenschaften Graubündens*, Chur 1932, p. 135.

14 *Alfons Maissen* und *Andrea Schorta*, *Die Lieder der Consolaziun dell'olma devoziusa*, II. Teil: Kritischer Text, Basel 1945, p. 120 — Mira: La Consolaziun dell'olma devoziusa, procurada da Sur *Carli Fry* e *Duri Sialm*, Nossadunnaun 1941.

15 *Alfons Maissen*, *Das Scheibenschlagen — Trer Schibettas im Bündner Oberland*, *Heimatleben*, Nr. 1, p. 20 — *Ignazi Beer*, *In vegl usit*, Ischi 25, 1936, p. 133.

Diever hodiern dils uists populars a pro della pastoraziun

II

Sogn Paul fuva ferm perschadius ch'ei tuchi ad in ver pastur dellas olmas de sefamiliarisar cun las atgnadads dil pievel per cheutras gudignar quel per la verdad. En quei senn scriva el: «Omnium me servum feci, ut plures lucrifacerem. Et factus sum Judæis tamquam Judæus, ut Judæos lucrarer- et iis, qui sine lege erant (ils pagauns), tamquam sine lege essem (sco sche jeu fuss bunamein in pagaun), ut lucrifacerem eos, qui sine lege erant. Factus sum infirmis infirmus, ut infirmos lucrifacerem. Omnibus omnia factus sum, ut omnes facerem salvos. Omnia autem facio propter evangelium».¹ Pia tut per amur digl Evangeli, buca per amur propria, per flattar al pievel ed esser beinvesius da quel.

Antruras ein ins staus ell'offensiva encunter usits pagauns, tschercond de cristianisar quels, de mo dismetter els en cass veramein urgents. Encuntercomi oz, suenter haver impundiu ton temps e suadetsch per cristianisar quels ed enrihir quella ierta cun nundumbreivels bellezia usits d'origin de suer e cuntegn totalmein religios, oz, suenter ch'igl ei en quei senn reussiu de renovar la surfatscha della tiara, e per mied de tals usits elevar senn e patratg dil pievel ad in «sursum corda», oz, el temps dil pli turpegius materialissem, ch'ei de natira hostils a tut quei che para in muossavia viers gl'etern e surnatural, oz lein nus sesentir en defensiva energica de quels prezios beins culturals, che muntan in ver rempar encunter il razionalissem e neopaganissem de nos dis.²

Igl ardent quitau de s. Paul de sefar aduals a scadin e de cheutras gudignar quel per Cristus, sco era la prescripziun dil dretg ecclesiastic, ch'oblighescha il plevon d'enconuscher sias nuorsas — oves suas cognoscere —, dattan clarmein d'entellir

1 Mira: 1. Cor. 9, 19 ss.

2 L'offensiva encunter la tradiziun paganila el temps miez era necessaria. Ils usits ein lu per part vegni cristianisai, mo cul temps era se-sblihi e sedesarmai e savens svidai dal ver senn cristian secundar. — Per ch'els sappien trer flad stuessen els puspei survegnir niev anim, surventscher la malsogna dil temps: l'indifferentadad. Cungi cun nova forza e nova perschasiun, savessen usits ch'ein sin murir, vegnir activai e daventar in rempar encunter in cert indifferentissem religios dil temps.

ch'in plevon ni caplon deigi buca s'interessar mo de paterlems ella pleiv, mobein de tut quei che mein'el pli profundamein ell' enconuschientscha dil carstgaun cun studegiar l'istoria locala, las fiastas e canzuns, las detgas e praulas, las baselgias e caplutas, insumma tut quei ch'appartegn alla tradiziun populara.

Nus stuein denton sepertgitar de confunder nies pievel catholic muntagnard cun la massa, la fuola, ch'ei d'anflar enteifer la populaziun de marcaus cun fabricas, industria e traffic. Tscheu tier nus havein nus de far cun ina populaziun che ha el decuors dil temps obteniu tut in agen character e sviluppu in agen character, in'atgna tradiziun, cun glied che sedistingua en quels graus da contrada a contrada, da vitg en vitg ed ha per consequenza tschaffau profundas ragischs el sulom patern. Perencunter leu, nua che la fuola ei de casa, leu dat ei buca ina tradiziun populara, buca atgnadads, leu ha era il singul carstgaun buca muntada. Leu regia la schablona, la tecnica, la gimnastica, il sport, libertad erotica etc.

Nossa populaziun muntagnarda sto perquei vegnir preservada dalla fuola cun siu spért materialistic. Quei daventa il meglier cun studiar, defender e cultivar la tradiziun populara, cun demussar capientscha e carezia pil pievel e sias isonzas. Il bien pastur enconuscha sias nuorsas e defenda quellas dals lufs scarponts.³

Ei seigi perquei fatg menziun d'ina partida usits populars religios e resumau els en zacontas gruppas.

1. Il sentire cum ecclesia

semanifestescha dapertut en nos usits indigens. — Gl'advent e la cureisma sco era las vigelgias de grondas fiastas ein temps de gigna ed abstinenza. Il carstgaun duei, fagend penetienza, sepreparar dignamein «ad mysteria ac festa ventura», duei elevar spért ed olma, «ad ea, quae supra sunt, non quae super terram». Nus rendein oz strusch quen, tgei concessiun ins fa al spért modern pagaun cun reducir la gigna ed abstinenza ad in minimum.

In profund «sentire cum ecclesia» demussav'ins pli baul cun far firaus voluntaris, cunzun quels de Nossadunna e dils apostels.

3 Mira: Jo. 10, 13.

Las fiastas dils apostels vegnev'ei tochen viaden el 19. tschen-
taner dapertut adina fatg firau.⁴ Plaunsiu han ins entschiet a
far mo miez firau. Lu han ins tscheu e leu dismiss per mun-
conza de temps e peda la processiuun unida cun la fiasta, ed en
buca ditg ei era il miez firau staus liquidaus ina gada per adina.
Ina gada ni l'otra ei magari il plevon staus la cuolpa de quella
digren. En ina pleiv ha schizun in plevon, per gronda malcun-
tentientscha de biars, dismiss la processiuun de Nossadunna de
candeilas che vegneva fatga tras duas parts della vischnaunca.
La stgisa ch'el ha priu ei stada: el stuevi mintg'onn sevilar per-
via dil sestrer della buobanaglia per posta ch'els stizzavan in
l'auter las candeilas e stuevan lu mirar de survegnir niev fiug
d'envidar.⁵

Da Nossadunna de candeilas celebrescha la Baselgia la glisch
e tarlischur de Cristus, siu spus, il qual plaida, mussond sin
sesez: «Ego sum lux mundi». Per quei benedescha la Baselgia
sin quei di las candeilas ed ils tscheps-tschera per diever sur
onn. Per quei vul ella era, che sigl altar ardien duront messa
silmeins duas candeilas e che la glisch perpetna vegni mante-
nida avon il tabernachel, il flammegiar e la vivacitad della quala
munta la veta eucaristica dil Salvader, il «lucifer qui nescit
occasum», sco la liturgia de sonda sontga excloma: «Ego sum
resurrectio et vita», di Cristus e per nos defuncts rughein nus
culs plaid: «Lux perpetua luceat eis». Per quei motiv han ni
haveva ina gada il «ster de bara» e la «glisch perpetna» en
carner cumplein dretg d'existenza. Pieun, seif tschera e candeilas
muntan era ina dellas principalas unfrendas alla Baselgia. A
Rueun havevan antruras duas famiglias de mantener en baselgia
ina candeila duront messa, dal sanctus alla communiun.⁶ Il ster
de bara munta era nuot auter ch'ina unfrenda en pieun per
spisgiar la glisch perpetna e la glisch en carner.⁷ Cun cumprar
ora talas unfrendas e midar ellas en daner, va la muntada sim-
bolica a frusta e quei ei de deplorar. Unfrendas en daner san
denton mantener lur edificont senn simbolic, sch'ellas ein unidas

4 *Notker Curti*, Volksbrauch und Volksfrömmigkeit im katholischen Kirchenjahr, Basel 1947, p. 97.

5 *Notker Curti*, Volksbrauch und Volksfrömmigkeit im katholischen Kirchenjahr, Basel 1947, p. 36.

6 Visitationsbericht des Bischofs Flugli 1643.

7 *Christianus Caminada*, Bündner Friedhöfe, Zürich 1918, p. 122.

cun in segn extern, cunzun en connex cun l'unfrenda della s. Messa.

Igl ir ad unfrir dagl offertori duess mai vegnir dismiss. Tgei bi e commuentont aspect porscha en enqual pleiv aunc adina igl ir ad unfrir de mats e mattauns da Sontgilcrest, in venerabel usit, che datescha probabel dal temps della Reformaziun. Il capitani de mats en posiziun, suandaus dalla cumpignia e sil-suenter las giuvnas cun tschupi, marschan in ed in viaden el chor ed entuorn igl altar per leu unfrir da vart dretga e leu mintgin obtener ord maun digl Augsegner de bitschar la pasch — ferton che leuo avon baselgia vibrescha il schumber. Gl'ei sco sche la giuventetgna vuless documentar ed engirar nunbal-lunconta fideivladad a Cristus el ss. Sacrament digl altar, al ver princeps pacis.

Aunc avon buca taniel biars onns ha ei dau enqual plevon, ch'ei sefatgs pauc meriteivels per la cumpignia de mats, mobein staus malvesius de quella cun combatter quei usit, fagend valer ch'el verteschi buca quei til militar ella casa de Diu. Qui potest capere, capiat.⁸

Venerabla tradiziun populara anflein nus aunc vinavon el cult dils sogns, oravontut de Nossadunna.

2. Cult dils sogns e oravontut de Nossadunna

Il tucrar 3 ga d'Ave Maria ei in usit che datescha dal 14. tschentaner. Ei secapeva pli baul da sesez ch'ins steva eri amiez la lavur udend la vusch dil zenn e recitava igl Aunghel dil Segner. Cheutras s'endisav'ins da giuven ensi buca mo vid la devoziun de Nossadunna, mobein era de recitar enqual pietus «Sursum corda» duront il di.

Dal temps miez datescha cumpatg era igl «Ave Maria dils signuns», che haveva liug la sera duront ch'il tuchiez dils zenns tunava siadord la vallada. Lu bandunava il signun la tegia per serender sin in ault zanza maneivel e cantar cun vusch sonora l'oraziun della sera, implorond la protecziun dil tschiel sur l'alp,

8 La svanida ded usits dat traso caschun a schems e lamentaschuns ella pressa, en revistas, el radio ed en discussiuns. Per spira cumadeivladad van savens interessants usits, era profans, en emblidonza. In pign motiv exterior u incap dattan beinduras la cupetga. Nua che la vera cuolpa schai, vegn buca pertgiert. Excess duront la percuorsa d'in usit san atgnamein mo far leu donn, nua che la tradiziun ei gia decadenta, nua che la basa genuina de vidavon porta buca pli il temps.

la fumeiglia e la biestga. Tgei profund spért religiùs, tgei affonila fidonza sin Diu, tgei pietad per Nossadunna e tgei intima familiaritad culs sogns patrùns della tiara, resuna orda quella oraziun e siu miedi! Ei suonda las invocaziuns d'in Ave Maria, che deriva poda giud l'alp de Sevgein ni dal Mundaun.⁹

L'Ave Maria dils signuns

L'Ave Maria!

E l'Ave Maria!

E l'Ave Maria!

Sontga Maria laudi Dieus cun sia sontga buna compagnia,
Cun Jesus, Jesus Christus. Amen.

E l'Ave Maria laudi Dieus!

Ed il car, bien sogn Pieder, a'l car, bien sogn Paul!

E l'Ave Maria laudi Dieus!

A'l car, bien sogn Murezi, a'l car, bien sogn Stiaffen!

E l'Ave Maria laudi Dieus!

Il car, bien sogn Dunau, a sogn Cundrau, a sogn Uclau!

Quels pertgirièn a schurmegian avon tut maldurdau!

E l'Ave Maria laudi Dieus!

Il car, bien sogn Martin a sogn Flurin!

A'l car a bien sogn Walentin!

Quels pertgirièn a schurmegien e laschien mai muncar
à buccin,

E l'Ave Maria laudi Dieus!

Il car, bien sontg Gudegn a sontg Luregn!

A'l car, bien sontg Vinschegn!

Quels pertgirièn a schurmegien avon tut mal striegn!

E l'Ave Maria laudi Dieus!

Il car, bien Sontg Giachen, il car, bien Sontg Placi!

E l'Ave Maria laudi Dieus!

Il car, bien Sontg Giusep, a'l car, bien Sontg Antoni!

E l'Ave Maria laudi Dieus!

Il car, bien Sontg Wuender!

Quel laschi mai nuscher ne prender.

E l'Ave Maria laudi Dieus!

Il car, bien Sontg Victur!

Quel partgiri biestgia e pistur de bein e d'honor.

E l'Ave Maria laudi Dieus!

9 *Caspar Decurtins*, *Crestomazia retoromontscha* II, 236 e 695.

Il car, bien Sontg Gion!
 Quel pertgiri e schurmegi avon tuts dons.
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 Il car, bien Sontg Tschamun, a'l car, bien Sontg Balun!
 Quels pertgiri e schurmegien avon tuttas mallas auras
 e dil tun.
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 Il car, bien Sontg Rumetg!
 Quel pertgiri e schurmegi tut quei, ch'auda el muletg.
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 Il car, bien Sontg Benedetg!
 Quel pertgiri e schurmegi tut quei, ch'aud'en stavel e sut tetg,
 Ch'ei steti tut bein sidretg.
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 La cara, buna Sontga Anna, e la cara, buna Sontga Lisabeth!
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 La cara, buna Sontga Brida!
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 La cara, buna Sontga Urschla cun las endischmelli purschalas!
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 La cara, buna Sontga Nescha e la cara, buna Sontga Theresa!
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 La cara, buna Sontga Cathrina, e la cara, buna Sontga Cecilia!
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 La cara, buna sontga Mierta e la cara, buna Sontga Mengia!
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 La cara, buna Sontga Sara e la cara, buna Sontga Clara!
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 La cara, buna Sontga Luceia!
 Quella meini po nus tuts silla dretga veia.
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 La cara, buna Sontga Gada e la cara, buna Sontga Barla!
 Quellas meinien po nus tuts seuns a casa.
 E l'Ave Maria laudi Dieus!
 Seigi clomau si en laud e honor de Diu e de tuts Sontgs e
 Sontgas
 Si enten tschiel e la Sontga Trinitat! Amen
 Ussa vi jeu senzinar cun l'enzena della Sontga crusch.
 (*Vegn fatg treis sontgas cruschs sin l'alp*).
 Ussa vai jeu s'enzinau cun l'enzena della Sontga crusch.

O Dieus, sei cun nus oz e semper a semper! Amen
 Dieus pertgiri avon tutta mala glieut!
 Dieus pertgiri avon tuttas malas auras!
 Dieus pertgiri avon tuts strofts e castitgs! Amen
 Salvi Dieus e pertgiri Dieus! a mintgin,
 In e scadin sei Amen.¹⁰

Deplorablamein ei la melodia de quei venerabel cant romontsch ida a piarder. Gl'ei denton de supponer ch'ei seschass adattar al text romontsch la melodia d'in semegliont text tudestg sco quei ch'il referent ha ina gada giu caschun d'udir a cantar igl actual plevon de Vetten, in anteriur scolar de Mustér.¹¹ In

10 Enstagl digl Ave Maria dil signun, alla p. 695, previus digl autur per siu referat, publichein nus cheu la versiun pli liunga della p. 236 della Crestomazia II.

11 Il cantadur menzionaus da Sur S. F. Cadalbert ei negin auter che il simpatic Sur *Arnold Ackermann*, da lezzas uras plevon a Vetten/Vättis, da 1943—1955. Sur Ackermann ha giu 1948 caschun de seconversar a Cuera cun spiritual Cadalbert el Spital della Crusch sur fatgs folcloristics, denter auter era sur text e melodia digl Ave Maria dil signun en dialect tudestg svizzer (Alpruf, Avemaria, Alpsegen, Alpebet des Sarganserlandes). Ella cuntrada de Sargans, cunzun ellas valladas Calfreisen, Weisstannen etc., vegn igl Ave cantaus aunc oz la sera cura che la lavur dil di ei finida. La melodia psalmodica ei semplia, de ténor dominantic, cadenzada alla fin dils cuors, magari era denteren, giu silla terza, da certs cantadurs giu silla tonica, cunzun en loghens de cesuras, mesas fins ed alla finiziun. Cantilena e cadenzas ein buca fermas e statuidas francamein. Gia ils differents cuors pretendan differenta interpretaziun, che sefa valer era da cantadur tier cantadur, sebasonta denton sin treis tuns fetg exprimi e teni a mistregn dalla dominante. Ei dess pia buca grondas difficultads de cantar questa versiun ni in'otra semeglionta sigl Ave Maria dil signun romontsch. Sur Cadalbert ha viu la situaziun en moda clara. Probabel stuess il text romontsch vegnir adaptaus allas pretensiuns de nies temps e nies sentir, mo cun tut adatg. Interessant ei de constatar ch'il text songaglies digl Ave stat screts sin ina finiastra della Caplutta de s. Giachen a Flums sut la schi-numnada Madonna de Flums (Flumser Madonna), pictura sin veider dil 12 vel tschentaner. — Ils nums: S. Giachen, Nossadonna ed il text digl Ave Maria dil signun, dattan treidubla perdetga della existenza digl usit en nossas alps gia avon biars tschentaners. Entras nunenconuschientscha della valor dil maletg en veider, sesanfla igl original el museum nazional a Turitg. Mo cheutras s'el pertgiraus da forza nova nunenconuschientscha, che dirigess el sco deplorablamein aunc oz en tons cass, en mauns hermiers e vandals. Igl original vegn remplazzaus oz d'ina copia. — Las sura indicaziuns sebasan sin in discuors e sin corrispondenza dil redactur cun Sur Arnold Ackermann, oz plevon a Mühlrüti sur Bütschwil e Toggenburg. El ha era giu la gentilezia de surdar a nus ina copia dil text original digl Ave Maria della tiara de Sargans. —

u l'auter confrar, ch'ei versaus en cant e musica sefagess zun meriteivels per il spért religius en nossas alps, sch'ei gartegiass d'introducir puspei tscheu ni leu sin intschess romontsch l'Ave Maria dils signuns. Tgi ughiass de far l'emprova?¹²

La veneraziun de Nossadunna dil temps baroc ei sefatga meriteivla per divers usits ch'ei per part semanteni tochen oz. Els han neu e neu effectuaiu bia bien per il salit dellas olmas. Ins patratgi vid nos bein enconuschents pelegrinadis sil cuolm de Ziteil, sil cuolm d'Acladira, a Capeder e Sontga Fossa a Sevguin. Bein enqual bellezza processiu de Nossadunna dellas dolurs sco era de Venderdis sogn, ein d'origin products della «Passiu de Niessegner», che haveva liug a Sumvitg e Lumbrein.¹³ Nus fagein oz strusch in'idea con fetg quels giugs influenzavan nies pievel lunsch entuorn. Simtomatic per quei temps ei co nies pievel sepatertgava e seprofundava els pli detagliai eveniments della veta dil Salvader e sia mumma dolurusa. Enteifer in agen rusari, il schinumnu «trizgher», che vegn recitau a Rueun, secloma per semeglia in misteri: «Ella secunda Ave Maria duein nus patertgar cun conta carezia Nossadunna survevi si a siu car sogn Fegl—ed: «Ella tiarza Ave Maria duein nus patertgar tgei dolurs e larmas la sontga mumma de Diu ha pitu cura che siu car sogn Fegl ha priu comiau dad ella, ch'el era per ir alla mort». Gest quella davosa scena vegn representada da beinenqual pictur della gotica e dil temps baroc, e vegneva buca meins ditgada ellas representaziuns della Passiu. Gl'ei ina scena che tschaffa e commuenta l'olma, semeglient alla scena della Pietà. Cun caschun de biaras fiastas han ins

12 L'introducziun digl Ave Maria dil signun en nossas alps sursilvanas ei senz'auter pusseviva. Ei stuess denton nescher ina nova unda d'entusiassem per la tradiziun alpestra. Beinenqual caussa ei restada, mo gest la part intima ei per svanir. Surtut duvrass ei premurai e perschuadi iniziants denter ils pursanavels dirigents. Il medem vala per la t i b a ton sco svanida da nossas alps. Era sia missiu muntava pertgironza, combat encunter ils nauschasperts. Las processiu giu el vitg ein aunc in saluteivel rempar. — La gronda midada de fumeglia, la recrutaziun de biara gliud jastra, ei in grond impediment per mantener e rinforzar la tradiziun sin ballontscha. Mo la sgurdinada ha gia giu liug avon quests fatgs allegai. Con bi fuss ei sch'il zenn d'Ave Maria neuasi dalla val vegness accumpignaus dagl Ave Maria dil signun e dal resunar dals ecos della t i b a dil paster.

13 Las duas Passiu de Sumvitg e de Lumbrein ein stadas publicadas da Caspar Decurtins ella Crestomazia, Supplement I 1912, p. 3—115 e 116—157. — Las introducziuns referentas dattan investa preziusa sur origin e caracter dellas passiu.

la moda de purtar en processiu il vut de Nossadunna vestgida. Ils dis precedents han las giuvnas il niebel duer e plascher d'ir a vestgir Nossadunna: cun ina rassa de seida rehamein surcusida e semeglionta alla pli custeivla paramenta, cun in custeivel vel che sgolatscha el vent, cun cavels tschurri, cun rintgas ed anials ed ina tarlischonta cruna. El maun seniester porta ella il divin affon ed el dretg in scepter cul scapulier u la corda de paternos. Veramein in imposant maletg della «Niebla dil tschiel Regina!»

El *Liber mortuorum* d'ina pleiv ha in plevon anno 1726 registrau la mort d'ina giuvna mumma, la quala fuva morta l'anschond anavos il mariu cun 4 affons. A quella indicaziun officiala admetta il plevon denton aunc ina cuorta, mo remarcabla notizia che secloma: «Annulum suum aureum reliquit Altari B. M. V. Confraternitatis SSmi Rosarii».¹⁴ Quella remarca dat perdetga della biala maniera de dotar beinduras Nossadunna. La giuvna mumma haveva, schenghiond siu ani alla Regina dil s. Rusari, veramein procurau per ina vengonza successiva el ravugl de sia carezada famiglia! —

Il pievel datga e tegn ault il cult dils sogns

Il patrun baselgia dat persesez caschun a fiasta de parada e tschupi ella pleiv. Quei di, sco era la fiasta della dedicaziun, ha liug ina processiu solemna tral vitg siado sil funs. Quei che maunca oz savens enteifer tala processiu ein las sontgadads, las biaras statuas, ils numerus reliquiaris. Il dretg e l'honor de purtar quella e tschella sontgadad s'artava tscheu e leu enteifer la medema famiglia d'ina generaziun a l'otra. Demussar capientscha e respect e mantener tals usits appartegn medemamein per in ton al schurmetg dil spért familiar de nosas pleivs. Avon onns seigien certs curants jasters buca secunteni dil meglier, selubend quei e tschei disturbi duront la processiu de Nossadunna d'uost a Breil. In vegl e respectau curant, che passentavi cumpatg gia roscha d'onns sias vacanzas a Breil, seigi staus taluisa indignaus de quei schabetg, ch'el hagi lezza sera en siu plaid el hotel dau ina suarada reprimanda als culpents. — Sch'ins contempli quei brav bien pievel muntagnard — aschia pressapauc seigi quei signur s'expressius, — tgei profunda

14 Mira: Archiv pervenda Rueun, *Liber mortuorum*: Magdalena Cadalbert-Collumberg, n. 1690 + 7. III. 1726.

religiusadad el demuossi en sia oraziun e siu cant, cun tgei pietad el porti las sontgadads en processiu, tgei bials usits se-fetschien valer en quella, lu sappi in che patratgi in tec, far nuot auter che star mureri, la capiala enta maun, e demussar respect e stema. Continuond hagi quei signur detg, el supplicheschi tuts hosps ed jasters d'ensemblamein cun el sez seturpegiar dil schabegiau. Mo el selubeschi era, d'en num de tuts rugar ils vischins della pleiv humiliteivlamein per perdun.¹⁵ Quei signur de priedi senteva probablamein pér memia, tgei abundonza d'usits populars religius secattan da nossa vart e tgei munconza da lur vart.

En connex cul cult dils sogns fussen era de menzionar nos nums de batten romontschs, nums de zun gustus suer indigen, che van plaunsiu a schmerscha. L'instituziun «Protecziun della ierta paterna» astga en quei grau senza dubi spetgar succuors dals plevons cun caschun de battens, mo era en priedis.¹⁶

Ina fuola de bialas tradiziuns artadas da nos vegls, usits che van tuttavia bein a prau cun la liturgia della baselgia, secattan el Cult dils morts, sco quel vegn practicaus en nossa contrada.

3. Cult dils morts

Buca per nuot ein nossas baselgias parochialas tschincladas dal santeri (koimeterion: dormitori).¹⁷ Ils defuncts duein durmir e ruassar schi maneivel sco pusseivel dagl altar, danunder ch'els

15 Eveniment staus publicaus el «Bündner Kalender», da Sur Benedetg Venzin, vicari general.

16 Culla sviulta de glied d'in vitg a l'auter, de contrada a contrada entras traffic ed industria, daventa il problem dils prenums indigens adina pli e pli difficils. Il plevon dil vitg sa far bia en quei grau, mo pér il davos mument gida tutta insistenza nuot pli. In'educaziun a liunga vesta savess scaffir in niev pugn de partenza per scumpentar ils biars de nos bials nums romontschs. Entgins de quels paran alla nova generaziun empau ruhs ed antiquai. Els ein strusch pli de rabbitschar silla gliesta. Il regl dil niev e digl jester ei savens memia ferm per resister alla tentaziun. Era gliestas de prenums romontschs, cussegls quasi officials, che levgeschan segiramein l'elecziun, han aunc buca purtau ils fretgs spetgai. — Ins astga denton buca snegar che biaras famiglias en nos vitgs ed uclauns, era Romontschs el marcau ed egl jester, dattan aunc oz perschudadamein suatientscha alla tradiziun de vischnaunca e de famiglia enten eleger nums per lur figliolanza.

17 Christianus Caminada, Bündner Friedhöfe, Zürich 1918. Quest'ovra dat ampla audienza sur il cult dils morts.

spetgan, bandunond ils fideivels la casa de Diu, succuors ed agid. — Il plaid «ils logs», che nus duvrein per las fossas de famiglia, deriva dal plaid latin «loculi», sco ils emprems cristi-fideivels numnavan lur fossas ellas catacombas. En quei vegl usit d'«ils logs» secatta puspei in bien spért de famiglia, ch'ins duess buca surveser. Il spért modern perencunter di: cun la mort e la fossa ei tut alla fin. Sin santeri ein per mei tuts tut-tina; cheu dat ei mo numeras e retschas e scatlas, ina sper l'otra, ina zefra suentar l'otra. Perquei dess ei franc buca donn alla pastoraziun, — schi lunsch sco ei selai ed il spazi lubescha, — de puspei schar reviver quei usit entras introducir las schi-numnadas «fossas cumpradas», il qual muntass en medem temps era in recav per la baselgia. A Cuera, si Cuort, ei quella idea per exempel vegnida realisada.

Nos usits de tucrar de miert ed ils cuors, d'accumpagnar solemnamein la bara naven da casa en baselgia, de recitar igl uffeci de morts, ein aunc strusch periclitai. Mender stat ei forsa cul vegliar las baras, visitar las baras, dir rusari ed uffeci de morts e cantar las canzuns veglias cun caschun de barets.¹⁸

Il ritus de satrar ils morts sco quel ei adina vegnius practicaus en nossas pleivs, ei tuttafatg conforms allas prescripziuns liturgicas e remplazza pli che detgavunda in priedi de bara. Per tgi che sesprova empauet de capir la liturgia, las cerimonias ed il lungatg della baselgia, la quala caveglia sco ina buna mumma ses affons a ruaus «in osculo domini», quel senta, fagend stem de tal quitau matern, in ver confiart profund en siu intern, ed en medem temps in serius «memento mori». Tgei contrast! Durront che la «tiara nera» sederscha, sezuola e sesballuna ramplunond giuaden sil vischi de morts, emplenend la fossa a tgiembel sco de marcar la fin e vanadad dil carstgaun mortal, cloman ils zenns giud la tuor cun vusch sonora lur «sursum corda», fagend de saver: «Exultabunt ossa humiliata — in novissimo die». La dultscha melodia dils zenns, che s'accorda cun igl impressionont cant liturgic dil «benedictus», il cant della levada, refunda ver e permanent confiart el cor dil cartent, ell'olma contristada, combrigiada. Quei contrast che fa endamen aschi bein la fina-

18 Sur la tradiziun concernent ils barets, usit religius en vigur lunsch sur nos confins viadora, era en auters continents, mira: *Alfons Maissen*, Barets u baras pintgas, Schweiz. Archiv für Volkskunde, Band XLIII, Basilea 1946.

mira dil carstgaun e las pli suenter caussas, svanescha — e cun el svanescha il ver senn dil ritus liturgic sepulcral, sch'il defunct vegn buca veramein satraus «in conspectu omnium», mo-bein sulettamein cuvretga cun in toc aissa ni zatgei semegliond.¹⁹

4. Atgnadads liturgicas

Insumma, igl ei veramein remarcabel, con pauc ch'ins datga savens nossas atgnadads liturgicas ferton ch'ins spetga e spera ual ozildi dal moviment liturgic ina renaschientscha religiosa dil pievel. Ins giavischa, ch'il pievel sez prendi viva art e part dil survetsch divin. Quei daventa sch'ils fideivels ein en baselgia buca passivs, sch'els miran e teidlan buca mo, mo-bein separtecipeschan della s. Messa, de sia unfrenda e dellas ulteriuras funcziuns. Astgar prender viva art e part dil cult divin ei cunzun per la giuventetgna in ver basegns dell'olma. Co selegran biars mattatschs d'astgar rispunder messa en diversas funcziuns e de gidar il caluster cun tucclar! Tgei anim va savens tras las retschas de mats e mattauns duront viaspras e complet! Tgei sentiment per in giuven cantadur sch'ei tucca ad el de cantar in'antifona, nundir de recitar ina lecziun ord il Cudisch d'uffeci, ni ina lamentaziun de mundinas!²⁰

Allura tgei rihezia scazi de melodias posseda nies car pievel per psalms, himnis e litanias, per las antifonas marianas, per il magnificat, de profundis, miserere e buca d'emblidar las litanias! Ei dat pleivs che possedan buca meins che 20 dellas pli bialas melodias per la litania lauretana. Vegn quella intonada dagl emprent cantadur, lu sesentan ladinamein umens e femnas, mats e mattauns, buobs e mattatschs, cumpriu ils pli pigns, ensemblamein cul plevon ni caplon incantai de ludar Maria, la regina dil tschiel, sco in cor ed in'olma! —

19 Christianus Caminada, Bündner Friedhöfe, Zürich 1918.

20 Con spert il temps s'avonza, era ella tradiziun de baselgia en general conservativa, demuossa quei detagl sura allegau. Igl ei indubiteivel che nos vegls cantadurs surprendevan e cantavan cun luschezza il cant melismatic dellas lamentaschun, che era resalvaus sulettamein per la jamna sontga. E cun tgei tschaffen vegneva quei cant tedlaus! Oz ston ins esser leds d'anflar cantadurs che san cantar las lamentaschuns per la conservaziun archivala, per l'elaboraziun scientifica.

Allura aunc quei: nies pievel romontsch capescha pli bein latin che quei che enqual sabiut manegia. Il cuntegn principal dil deprofundis, miserere, benedictus, magnificat e de biars psalms etc. ei per el buc in misteri, anzi clars ed entelgeivels. Quei tut daventa aunc pli capeivel cun agid dellas impressionontas melodias. Da l'otra vart astga il pievel cun buna raschun spetgar ina gada ni l'otra ina explicaziun ed adattau sclariment, schegie mo summaricamein, giud scantschala.

Poda ch'il cant polifon en baselgia ei bials ed endretg. El ei denton maina el cass de rimnar, occupar e tschaffar il pievel el ver senn liturgic. Quella moda de cantar ecclesiasticamein cun siu character exclusiv e partischont ha per part era sfurzau il pievel d'esser passivs e de quescher duront il survetsch divin solemn. Quei ei era ina raschun per la quala il cant popular romontsch ei ton sco svanius ord baselgia ed ha cumpatg — malgrad grondas breigias e stentas de meriteivels amitgs dil pievel — aunc adina schi grev de renescher e reviver puspei.²¹ Ei fuss veramein de beneventar da vart della pastoraziun sche la «Consolaziun dell'Olma devoziusa», quei cudisch che ha duront plirs tschentaners accumpignau, instruiu, edificau, delectau e consolau tondanavon nies pievel, fuss ni vegness puspei de casa en nossas baselgias e capluttas, en nossas pleivs, en nossas famiglias e scolas, insumma ell'entira veta publica e privata. Sur dr. Carli Fry ha raschun sch'el scriva: la Consolaziun ei daventada in entir compendi digl onn ecclesiastic. — E plinavon: cheu veva il pievel sia cristologia, sia mariologia, la ductrina dil cult dils sogns e della perfecziun cristiana. Oravontut saveva il cristianeivel contemplar en las «Canzuns dellas pli suenter caussas» il misteri della mort e dil trument, de parvis ed

21 Igl autur defunct savess, sche buca en tuts graus, silmeins selegrar oz d'in svilup e progress: quel dil cant communabel en nossas baselgias. Las vestas de reussir en quei sector della renovaziun ein bunas. Il cant romontsch de baselgia, a siu temps svanius e stizzaus en paucs decennis cul scungirament della Consolaziun dell'olma devoziusa, ei remarcablamein secontinuaus en pliras tiaras jastras, per semeglia sillas inslas ed il continent dalmatic, nua perfin ils texts della messa, quel dil sacerdot sevulvents enviars il pievel, vegn legius, recitaus e cantaus el lungatg popular, pia buca per latin. Aunc oz drova il sacerdot ils prezius missales en lungatg popular, ch'ei gia vegni stampai a Ruma avon tschentaners e surdai ad in pievel e clerus da lezzas uras smaccaus e smanatschhaus incontin dall'invasiun terca.

uffiern en ina moda tuttavia realista e tuttina correcta.²² Sche quei cudisch influenzass puspei nies pievel taluisa sco da lezzas uras, lu duvrassen nus buca temer il smanatschont e pernizius spért modern: La secularisaziun! . . . quei spért modern che sefa valer oravontut sin terren economic, en marcaus e loghens de traffic ed industria, in spért che vegn propagaus dad uniuns e schinumnai sindicats neutrals. La Baselia fa frunt a quell' influenza, gie impedescha ses fideivels d'entrar en talas uniuns cun sezza fundar e mantener semegliontas organisaziuns, e cun dotar quellas cun spért cristian, sinaquei ch'ellas seigien el cass de remplazzar, e sch'ei fa basegns de combatter las autras.

Tal menaschi d'uniuns modernas po bein esser leu d'avantatg, nua che las fontaunas della tradiziun populara religiosa flessegian buc, numnadamein ella diaspora, sco era en certs loghens nua che traffic ed industria possedan ina certa muntada, mo mai pli mai en nos vitgs montagnards de tempra rural-purila. Quels duein formar mintgamai ina pleiv, ina famiglia, in cor ed in'olma. Igl ei igl ideal della famiglia parochiala. Enteifer quella ha il plevon secapescha aunc adina cupleina libertad de s'occupar cun las diversas clamadas: baul cullas mummas, baul culs umens, baul culs giuvens e cullas giuvnas. Enteifer quels confins e cun agid de visetas en casa e cun contact personal, anfla il pastur dellas olmas era la dretga via de preparar ed infirmir la giuventetgna che serenda egl jester.

Uniuns che s'accordan perencunter fetg bein cun la famiglia parochiala e che meretan l'attenziun speciala dil plevon ein surtut las cumpignias de mats e las confraternitads.

5. La cumpignia de mats e las confraternitads

La cumpignia de mats haveva pli baul ed ha per gronda part aunc oz character social, sacral, giudicial, militar e politic.²³ Ella pren part officialmein de fiastas grondas ecclesiasticas e de

22 *Carli Fry*, Ord l'istoria religiosa dil pievel romontsch, Mustér 1943, p. 5. — Pareglia era: *Alfons Maissen*, Il resvegl della canzun populara romontscha, Ischi 30, 1943. — *Guglielm Gadola*, Las fontaunas della Consolaziun dell'olma devoziusa, *Duri Sialm*, Ils miedis della Consolaziun dell'olma devoziusa, *Carli Fry*, La nova ediziun della Consolaziun dell'olma devoziusa; — tuttas treis lavurs en: Ischi 29, 1942. — Mira era las introducziuns della Consolaziun, ediziun critica I e II: *Maissen*, *Schorta*, *Wehrli*, Basilea 1945.

23 *Gian Caduff*, Die Knabenschaften Graubündens, Chur 1932, Die wesentlichen Merkmale der bündnerischen Knabenschaften p. 1 ss.

processiuns. Ella controllescha ni controllava silmeins pli baul il secuntener buca mo de ses agens commembers, mobein era dellas giuvnas e dils maridai. Ella verteva en siu ravugl mo undreivels giuvens. Sulettamein a tals e mo ad undreivlas giuvnas resalva ella sias honors per il di de nozzas. Ella pretenda che ses commembers mondien diligentamein en baselgia. Ella survigilescha igl ir a mattauns ed ha en quei senn quitaun per «ugadias».²⁴ Ella resalva rigurus castitgs per falliments ed excess. Quels paucs indecis muossan tgei muntada la cumpignia de mats sa haver en favur della pastoraziun, tgei buns survetschs ella sa render ad in plevon che capescha d'influenzar ella per la buna caussa e de trer a nez igl apostolat dils laics nua che quel se-porscha.

Igl origin dellas cumpignias de mats ei d'encurir gia el temps pagaun. Gest quei vegl usit lai puspei encorscher il prudent proceder della baselgia enten cristianisar quella corporaziun e saziar ella cun ideas adequatas a sia ductrina e morala. El 16avel tschentaner han probabel ual las cumpignias de mats dau la decisiun pro u contra il brat de cardientscha. Ils predicants calvinists havevan denton — sco ei para — pauc capientscha per quei usit de suer stagn catolic ed han per quei motiv dismiss ellas ell'Engiadina. En Surmir perencunter han ils representants della contrareforma, ils caputschins talians fatg fin a quei usit.²⁵ Els fuvan vegni dagl jester e sco tals han els buca capiu ina organisaziun che demuossa perfin en baselgia ina tempra militara e selubescha beinduras enteifer il vischinadi de tener si da frestg la societad. Ton ei franc: l'activitad dellas cumpignias sin terren religius han era ils caputschins talians vuliu mantener, essend els pertscharts ch'ins duei buca dismetter in vegl usit senza remplazzar quel cun in auter de buca meins valor. Els ein oravontut stai quels che han fundau en nossas pleivs confraternitads.

Las confraternitads han ils caputschins dotau per part cun competenzas religiusas ch'appartenevan pli baul allas cumpi-

24 *Gian Caduff*, Die Knabenschaften Graubündens, Chur 1932, II. Die «Ugadias», p. 77.

25 Ins sa far stem era cheu con gest igl autur veseva e giudicava ils problems, en moda suverana, seprofitond de siu intensiv studi sur las missiuns dils caputschins. Els devan gronda peisa all'introducziun ed al svilup de confraternitads, las qualas muntavan educaziun, instructiun dil pievel.

gnias de mats.²⁶ Gl'ei de deplorar che quellas Confraternitads, per ex. la Confraternitad dil s. rusari e dil s. scapulier vegnan oz savens totalmein negligidas, ferton ch'ei valess la peina de studegiar seriusamein lur fundaziun ed intent, lur dretgs ed obligaziuns e perduns e sin quei fundament instradar ina renaschientscha de maniera practica e cheutras effectuar bia bien a pro della pastoraziun.²⁷

Exteriurmein sedavan ils Confrars e bein enqual Confraternitad d'enconuscher cun purtar da processions festivas in horem cun culier ner e la capuza alva, aschia per exempel la Confraternitad dil sogn Sacrament a Sumvitg, quella per confiart dellas olmas a Sur, quella digl Uffeci de Nossadunna a Riom e Salouf.²⁸ La Confraternitad dil s. Uffeci ch'existeva ultra a Riom e Salouf probabel aunc en autras pleivs romontschas, fuva organisada fetg bein. Alla testa stava il plevon sustenius da 2—3 officials, d'in priur, in supriur ed in survigilader. Igl intent fuva de recitar igl Uffeci de Nossadunna e dils morts, cantar viaspras e complet. Dasperas fuvan ils confrars obligai de mantener videnceivla pasch e carezia e d'operar cun bien sedepurtar e cun ina veta exemplarica. Tut cunterfar a quei intent ed a quellas obligaziuns vegnevan castigadas cun excluder dalla cumpignia.²⁹

Dapi 300 onns han plirs augsegners seculars e paders caputschins acquistau zun gronds merets per il bi usit liturgic de cantar e dir uffeci, de cantar e recitar viaspras e complet. Per quei ha il redactor digl Ischi 38 de 1952 sontga raschun culla supplica de mantener igl Uffeci de Nossadunna e nossas viaspras. Leu nua ch'ins hagi schau curdar quellas devoziuns seigi

26 *Gian Caduff*, Die Knabenschaften Graubündens, Chur 1932, p. 9.

27 Igl autur de quest studi vesa l'impurtonza dellas confraternitads sco agid ella pastoraziun d'ina pleiv. Per part existan ellas aunc oz, mo buca en quella frestgezia generala d'avon tschien e plirs onns. — In desiderat della scienza fuss, che la historia dellas confraternitads vegnessi studegiada da rudien e publicada. Bein dat ei studis parzials, mo buca de survesta complessiva e generala. — En connex cun il studi dellas missiuns dils caputschins, vess Sur Cadalbert segiramein cumpigliau las confraternitads.

28 *Caspar Decurtins*, Crestomazia retoromontscha X 559—569.

29 Sper ils studis e numerus statuts cattan ins ina dellas pli veglias descripiuns sur la lavur interna dellas confraternitads en: Pader Zacharias da Salò, In cuort compendi dellas reglas per la compagnia della doctrina christiana ... Panadutz 1685.

il bia vegniu introduciu en lur stagl nuot auter. Aschia hagi ins senza vuler sez gidau a profanar la dumengia.³⁰

Gl'ei strusch 10 onns dapi ch'in mat els 70, da 50 onns enneu en uffeci ed aunc adina in bien cantadur de baselgia, ei selamentaus pruamein, declarond tgei cordoli el hagi resentiu e resenti aunc adina che siu plevon hagi buca ton daditg dismiss, gie schizun scummandau gl'Uffeci de Nossadunna la dumengia avon messa. «Jeu pudess bargir», ha el detg cun vusch tremblonta. L'emproma de consolar igl um e de perstgisar siu plevon para pigl emprem mument de haver giu success. Il mat vegl ei staus in mument pensivs, mo di lu: «Vus veis poda raschun! Era jeu stemel per gl'auter nies Augsegner.» Mo el aulza detschartamein siu maun e muossadet sco per perdetga encunter tschiel. Siu intern s'irritescha danovamein, ses egls sbrenzlan e cun vusch recenta declara el: «In tal malfatg sai jeu tonaton mai perdunar. Quei porta ad el ni cletg ni benedicziun!»

30 *Guglielm Gadola*, *Historia litterara dil sentiment religius*, Ischi 38, 1952, p. 96.